

De kartlade Gotland 1692–1704

Aldrig tidigare hade gårdarnas ägor över hela Gotland blivit av några lantmätare uppmätta och beskrivna. Äldre kartor fanns, men utan att vara särskilt exakta. När Gotland blev svenskt 1645 sändes året efter lantmätaren Johan Fredrik Meijer hit för att kartlägga ön. Den karta han upprättade innebar visserligen ett stort framsteg i avbildningen av ön – men »innehåller rätt stora fel i kartbildens breddmått».¹ Med tanke på den korta tid Meijer hade på sig, endast några månader, är hans arbete ändå imponerande.

¹ Arne L. Philip: Johan Fredrik Meijer fästningsbyggare och kartör av Carte von Gottland A:o 1646, artikel i *Gotländskt arkiv* 1993.

NOTARIUM EXPLICATIO

Proles. 1. Heminan Statta, beläget

	<i>Arter</i>	<i>Arter</i>	<i>Arter</i>	<i>Arter</i>
<i>1. Lada åker och Birkrover äro af Lars af Svandberg</i>	<i>12750</i>	<i>15</i>	<i>22</i>	
<i>2. Eller af Svandberg äro i dito ätt äro äro af Lars af Svandberg</i>	<i>50750</i>	<i>25</i>	<i>5</i>	
<i>3. Eller äro i Svandberg äro äro af Lars af Svandberg</i>	<i>85750</i>	<i>62</i>	<i>3</i>	
<i>4. Eller äro i Svandberg äro äro af Lars af Svandberg</i>	<i>82500</i>	<i>62</i>	<i>3</i>	
<i>5. Eller äro i Svandberg äro äro af Lars af Svandberg</i>	<i>10250</i>	<i>15</i>	<i>3</i>	
<i>6. Eller äro i Svandberg äro äro af Lars af Svandberg</i>	<i>12999</i>	<i>15</i>	<i>24</i>	<i>3</i>
<i>7. Eller äro i Svandberg äro äro af Lars af Svandberg</i>	<i>5150</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	
<i>Åkerlunde</i>				
<i>8. Eller äro i Svandberg äro äro af Lars af Svandberg</i>	<i>25000</i>			<i>22</i>
<i>9. Eller äro i Svandberg äro äro af Lars af Svandberg</i>	<i>11250</i>			<i>7</i>
<i>10. Eller äro i Svandberg äro äro af Lars af Svandberg</i>	<i>20750</i>			<i>25</i>
<i>11. Eller äro i Svandberg äro äro af Lars af Svandberg</i>	<i>7000</i>			<i>2</i>

När kartläggningen kring 1700 skedde var det med en annan målsättning. Varje enskild gårds ägor skulle renritas på kartor och beskrivas för en ny skattläggning.

Den skatt som hade påförts Gotland genom jordeboken 1654 kom att ifrågasatts redan av samtiden. Det var dock först på 1690-talet som beslut togs om en lantmäteriteknisk uppmätning av hela ön. I drygt tio år höll sedan sju lantmätare på med detta gigantiska fältarbete. Om vilka dessa var handlar detta kapitel.

Åkrar redovisade under Roleks i Vall socken: Laduåker, Leeråker, Sandåker, Betningsåker och Steenåker på tillsammans 20 tld : 22 kpl, samt 6 åkerlindor på 8 tld : 9 kpl. 09-VAL-2 (blad 3) Roleks i Vall. Lantmäteriets arkiv.

Beslutet om kartläggning

Då Gotland blir svenskt 1645 blir denna landsändas tillgångar och skattekraft av intresse. Som ett första resultat kan man se tillkomsten av *Revisionsbok för Gotland 1653*: »ett slags protokoll... där man hemman för hemman redogör för de faktorer, som är avgörande för hemmanets skattläggning« (ur förord till utgåva av Suddertredingen 1974). Snart nog blir Gotland ett av den abdikerande drottning Kristinas underhållsländer (1654–1689). Ön blev också under denna tid utarrenderad i perioder och under tre år återtaget av danskarna.

Först på 1690-talet kom försvenskningen igång på allvar. Det är från denna tid som t.ex. mantalspenning infördes, i likhet med övriga Sverige, och sammanhängande längder för denna skatt upprättas (från 1694). Vid denna tid togs också beslut om en kartläggning av ön.

De första lantmätarna rekryterades 1692 för att genomföra detta projekt, där man kom att gå från gård till gård och under en 10-årsperiod genomförde en uppmätning av hela ön. Det skulle bli sju lantmätare som sysselsattes med detta gigantiska företag, som resulterade i vad som kallas *Geometriska skattdrägningskartor på Gotland*.

»På grund av lantmätarnas uppgifter att landets ytvidd utgjorde omkring 72 kvadratmil och att en övad lantmätare kunde mäta högst en kvadratmil per månad, beräknade kommissionen att de två i orten varande lantmätarna skulle för hela landets avmätning behöva minst 36 månader eller över 3 år.«²

Det tog drygt 10 år! Då blev det ändå efterhand allt fler lantmätare som utförde arbetet. »I fråga om mätningsarbetets fortsättande« begärdes förstärkning »att till orten måtte första vårdag avsändas 3 à 4 goda och dugliga lantmätare«. Denna hemställan bifölls av Kungl. Maj:t i brev den 23 augusti 1693.

Det sista år som fältarbetet pågick var 1703 (möjligen en bit in på 1704). Renovationerna skulle vara färdiga 1 mars 1704. Från Kammarkollegiet tillskrevs Landshövdingen den 1 juli 1705 om att lantmätarna skulle avskedas. I samma skrivelse framhölls att en skattdrägningskommission skulle tillsättas.³ Ännu i oktober 1709 beviljades lön även till de extraordinarie lantmätare som kvarstod i tjänsten.

Vilka var dessa lantmätare?

En vanlig föreställning tycks ha varit att dessa lantmätare kom utifrån, att de var »svenskar« och saknade insikt om gotländska för-

hållanden. Så var det dock inte. Flertalet av dem var infödda gotlänningar. Och, med undantag för två av dem, kom de att förbli bosatta på ön efter att de genomfört sitt uppdrag.

De som inledde arbetet var MATTHIAS SCHILDER och GABRIEL ELEPHANT. Deras födelsenamn var Mats Larsson och Gabriel Gabrielsson. Bådas fäder återfinns som borgare i Visby.

Rådmanen Lars Mattson och hans hustru Abigael Schröder var Matthias Schilders föräldrar.⁴ Hans födelseår är okänt, men en sannolik gissning är att han föddes på 1650-talet. Modern kom från en mycket förmögen familj, var dotter till den mäktige Marcus Schröder »en gång skeppare från Eckenförde som i landsflykt blivit hamnfogde på Västergarn, gårds- och skogsägare i Eskelhem, ägare till sågkvarnar och kalkugnar, borgare i Visby och öns rikaste man«.⁵ Vid dennes död 1661 övertog svärsonen genom arv och köp de båda kalkugnarna »Storugn« och »Lillugn« i Hellvi. Men redan 1652 ska denne ha uppfört en ugn nära svärfaderns.⁶ Efter mannens död (1670) blev det hustrun »Abel vid Kylej«, som drev kalkbruken vidare. Att modern ägt flera gårdar på norra Gotland framgår av sonens kartläggning av Rute 1694 där hon omnämns som »Sahl. hustru Abel Schröder« (se Risungs). Hon har även ägt en tomt Gammalgårds under samma hemman och en halvpart av Kauparve – och måhända också Alvans. Modern avled 1684.⁷

När sonen, den blivande lantmätaren, kalkugnsägaren m.m. och hans syskon, antagit efternamnet Schilder är inte känt, liksom inte heller av vad orsak de valde just det släktnamnet. Men namnbytet har skett senast 1680. Detta år den 30 juli skrevs Matthias Laurentii Schilderus, ingenieur, in som student vid Uppsala Universitet⁸. Året därpå utsågs han, och bland flera andra även Gabriel Elephant, till att delta vid revisionen (kartläggningen) i Livland. De båda hade således blivit kollegor redan före uppdragen på Gotland.

Den 12 september 1692 erhöll Schilder och Elephant förordnande som lantmätare på Gotland.⁹ De inledde arbetet på Fårö, där en jorddebok upprättades, daterad september 1693, då kartläggningen av Fårös 30 gårdar var genomförd. Redan året därpå är Bunge, Rute och Hellvi kartlagda av Schilder, samt Fleringe och Västerhejde av Elephants hand. Dessutom är Lärbro socken daterad till åren 1694–95.

² Williams, E.: *Skattdrägningsväsendet och lantmätarna Svenska lantmäteriet 1628–1928*.
³ En kommissionen utsågs också bestående av lagman Westfeldt, landshövdingen, berörda häradsöverordningarna samt en landskamrer. Men då lagmannen kort tid därefter avled föll skattdrägningsarbetet för en tid i glömska. I ett brev från Bender 1712 uppmanade Karl XII kammarkollegium att skattdrägningsarbetet »ju förr dess hellre« skulle genomföras. Inte heller då blev så fallet emedan beslutet blev att revningsarbetet först skulle granskas på lantmäterikontoret. Det kom därför att dröja till in på 1740-talet innan skattdrägningsarbetet kom att genomföras. (Williams, E. s. 333).

⁴ Lars Mattson, rådman i Visby och kalkugnsägare vid Kylej i Hellvi (tivelaktigt utpekades fadern som målare och konterfejare Lars Hammel) (se Ekstrand Svenska lantmätare 1628–1900).
⁵ Sjöberg, Åke G. *Gotländskt arkiv 1981*.
⁶ Munthe m.fl. *Om kalkindustrin på Gotland*.
⁷ Uppg. från Karin Feldermands släktforskning.
⁸ Gustafson: *Anteckningar om Gotlands nation i Upsala*: Album Nationis Gothlandicæ 1680–1800; samt Viktor Ekstrand: *Svenska landtmätare 1628–1900*.
⁹ Länsstyrelsens journal s. 127 (ViLa).

Socknar kartlagda av Schilder

Socken	År	Antal gårdar	Kommentar
Färö (20 gårdar)	1693		se Elephant
Bunge	1694	13	
Rute	1694	17 + holmar	
Hellvi	1694	15	
Lärbro	1694–95	38 + Gans ödekyrka	
Hall	1695	8	
Hangvar (12 gårdar)	1696		se Landtbom
Visby (staden med omgivning)	1696–97	3 + staden	
Gothem (troligen kartlagd av Schilder)	1697	29	ev. Landtbom
Hejnum (2 gårdar)	1698		se Landtbom
Anga	1698	13	
Kräklingbo	1699	22	
Gammelgarn	1700	17	
Östergarn	1700	24 + holmar	
Ardre	1700	14	
Lau	1701	20	
När	(1701)	38 + utsocknes	
Rone	(1702)	32	
Alva (4 gårdar)	(1702)		se Frijman
Eke	(1703)	12	
Fide	1703	12	
Silte	(1703–04)	16	

Totalt cirka 370 gårdar i 21 socknar (varav delaktig i 4), samt Visby stad och dess jordar.

Matthias S. var gift två gånger och hade i första giftet med Maria Bähr (dotter till pastorn Johan Eriksson Bähr i Martebo) 8 barn. Av dem var Abigail, född 1687, möjligen äldst.¹⁰ Schilder torde ha blivit änkeman 1703, då han i mantalslängderna från 1704 till 1708 är antecknad utan hustru. I andra giftet 26 nov. 1708 med Maria Schonfeldt (f. 1673, dotter till rådmannen Martin Schonfeldt) hade han ytterligare 2 barn.

I skrivelse den 31 augusti 1710 påpekade Kammarkollegiet att »ibland de från Gotland till kontoret inkomna kartorna befunnos Schilders ofullständiga; han skulle därför sändas till Stockholm och komplettera dem«.

Senast 1711 lämnade Matthias Schilder sin tjänst för att detta år ta anställning som löjtnant vid fortifikationen på Gotland.

Även efter arbetet med kartläggningen av Gotland har Schilder producerat kartor och ritningar – då för stärkandet av den gotländska kustens försvar. Ett flertal skansar byggdes 1712–13 under Schilders ledning.¹¹ Det finns också en karta över provinsen Gotlands hamnar, utskjutande uddar, rev, holmar och grund, daterad 1714.¹² I beskrivningen till denna karta framhåller Schilder, att man bör »utse de förnämste platser och hamnar till ett begynnande av denna

provinsens defension och låta uppbygga durubliga skansar och re-dutter öppna åt landsidan.«

Över de gotländska hamnarna hade Schilder upprättat särskilda kartor även under lantmätartiden: »Charta Öfwer Liugarns Hamn sampt der nästomkringh liggande ägor« daterad 4 Augusti 1704 och »Hydrographisck Charta öfwer Slijte Hamn« daterad 25 Otober: till 6 Nowembr. 1705.¹³ Han hade således tidigt fått uppdrag som sammanföll med hans fortsatta yrkeskarriär.

1718 avlider Mattias Schilder. Vid mantalslängdens upprättande i början av året är han ännu i livet, men en bouppteckning är bevarad och daterad »Kylleij 18 Junii 1718« och undertecknad »Maria Sahl. Schilders Enckio«.

»Huus och Gård på Kyleij« lämnade han efter sig: »Staller och Lader, små och stora Fäähuus, Smedja och smedin wed Kap. Kahlk-ugn, och Qvarn. Part wtj Wiblingz gård. Part utj Hagwede såg utj Läderbro. Ett bihlfärdigt Fartyg. 2 gamla stugor i Telleby.« Dessutom en mängd lös egendom. Arvsdelningen upptog en summa av 788 daler, varav änkan ärvde 340 daler och återstoden fördelades lika mellan de två sönerna – barnen från det första äktenskapet omnämns inte (deras arv har sannolikt reglerats i en tidigare fördelning).

Efter kartläggningen av Färö fortsatte arbetet med att beskriva ägor på Gotland socken för socken, från norr till söder. Men varför gjordes ett, och strängt taget enda, undantag i denna systematiska ordning genom att redan 1694 kartlägga Västerhejde? Kanske var det bara för att det låg nära till? För Schilder, som bodde i Hellvi, låg socknarna i norr lägligt till – men Gabriel Elephant var bosatt i Visby.

I ett köpebrev, daterat 1 och 17 mars 1690 omtalas en dessförinnan avliden Gabriel Olivant som bebott grannfastigheten till ett hus »västan till allmänne S:t Hans gatu, öfwer hwilken ett gammalt Hwalff går medh öfwer byggnadh som sträcker sigh wester neder åth Sahl. Gabriel Olivants Huus och gårdh«. Fastebrevet är utfärdat »för Michel Antohnij«¹⁴ Detta hus med tillhörande tomt, ägt av »Sahl. Olivant«, låg i nuvarande kvarteret Rådhuset.¹⁵

Vilka var då Gabriel Elephants föräldrar? Enligt Rickard Steffen var det skomakaren Gabriel Hansson och hans hustru Johanna.¹⁶ Fadern bör i så fall vara identisk med den ålderman i skomakarskrået med detta namn som återfinns i stadens handligar från slutet av 1640-

13 ViLa: Landskansliet AII:14 och ankonna brev 1703–1705.

14 Kannngjutarmästare, *Gotländskt Arkiv 1985*, s. 137 där köpebrevet omnämns men dateras till 1665 Årtalet 1665 åsyftar förutvarande ägarens övertagande av fastigheten.

15 Brevbok 1682–1699, ViLa B1a:1 nr. 206.

16 Steffen (Gotlandica Kxx:35) Här uppges att änkan Johanna skall ha sålt Nygårds i Hejnum till Paul Christensson 1687 »med sonen Gabriel Gabrielssons Olip. vetskap«. Denna handling har jag, trots sökande i arkiven, inte lyckats återfinna.

10 O. Rosman: *Tabeller öfver Gotländska slægter* (1935).

11 Söderberg: *Gotländskt försvar* (1961), se tab. XII.

12 anført arbete s. XXXI.

Del av 1696–97 års Grundritning öfver Wisby stad (renritning efter renovation 1792).

De av Gabriel Elephant ägda tomterna har markerats (ifyllts med svart). Flera stenhus och andra byggnader var belägna på dessa tomter.

talet, och vid den tiden således en väletablerad yrkesman. Han avled 1675 och blev begraven den 15 mars¹⁷. Om hustrun Johanna finns fylligare uppgifter. Vid hennes frånfälle antecknades i kyrkans dödoch begravningsbok: »ähr födder (på) JyllLandh och Alborgh af Crist. Hederlige föräldhrar effter Christi födelse 1615, warit hemma hoos sijna Sal: Föräldrar till Annum 1627: 1640 då hoon ähr kommen uthi ett Erlegit giffte medh Sal: m Gabriel Hansson Skomakare här i Wijsby . . . 9 septemb: dödhäen om natten afsombnade . . . «

Sonens ålder är okänd. Troligen var han makarnas enda barn som uppnått mogen ålder. Var det två syskon, en son och en dotter till skomakaren Gabriel Hansson, som i späda ålder begravdes 1662 den 16 resp. 30 april? Det är tänkbart, och att Gabriel var äldre och född på 1650-talet.

¹⁷ Hurvida fadern burit släktnamnet Olivant är knappast sannolikt, trots uppg. i köpebrevet 1690 (15 år efter dennes död).

De tomter (nr. 110) som innehades av Gabriel Elephant beskrivs på följande sätt:

- Ett huus halff steen, halff trä på mellan gatun med kålgård och gårdzrum. Een gatu intagen uthan hyra
- Ett Steenhuus öde på mellan gatun
- Een Kålgård på mellan gatun
- Ett huus af Steen med lijten Kålgård och gårdzrum på Kyrkio gatun
- Ett stall och gårdzrum geent öfwer grenden

Det är sonen som under sin studietid lägger sig till med släktnamnet Olivant. Denne studerade först vid akademien i Köpenhamn.¹⁸ och avlade studentexamen i Uppsala 1681.

1679 ansökte studiosus Gabriel Gabrielsson Oliphant om en »tjänst på Nederste läxan uti Lars Oxenvaldts ställe«.¹⁹ Dess förinnan hade »Gabriel Olivant, Ingenieur« blivit inskriven i Gotlands Nations Album i Uppsala.

I brevbok 1682–1699 (ViLa B1 a:1 nr. 204) återges »Edhen som Gabriel Olivant gjorde då han tillträdde Notarij tjensten widh Cämnbärstugu Här i Wisby A:o 1690 d. 10 Martij«. En tjänst han innehade till 1692. Under denna tid bildade Gabriel familj och gifte sig den 3 november 1690 med änkan Kirsten Effuärtz dott: Wästphall (dotter till skräddarmästare Ewet Westphal²⁰). Tre barn föddes åren 1691–97 i detta hennes 2:a äktenskap.

Gabriel Elephant²¹ var ägare till flera fastigheter i staden, bl.a. »Huus och gårdh« vid S:t Hansgatan som omtalas i köpebrevet ovan. I mantalslängderna från 1694, står han dock åren 1694–95 skriven i Strandroten, där han ägde två tomter i nuv. kvarteret Apoteket och Valvet vid Mellangatan. Han ägde ytterligare 2 tomter vid S:t Drottensgatan intill norra delen av Stora Torget.

Det ålåg lantmätarna att förse varje karta med uppgift om skalan. Hur Elephant utformat denna upplysning framgår av bredvidstående illustration.

Lantmåteriets arkiv.

¹⁸ Ekstrand: Svenska lantmätare 1628–1900; kompletterande uppg. nr. 1747: »studerade först vid akademien i Köpenhamn och inskrefs 11 jan. 1681 i Album studiosorum i Uppsala«.

¹⁹ Rådhusrättens protokoll 1679 sid 82, 86 och 89, där det även heter att han »(vistades) hos Mathias Hindrickson Schackt«.

²⁰ Rosman: Tabeller över Gotländska släkter.

²¹ (släktnamnet ändrades på 1690-talet från Oliphant). Sitt efternamn hade Gabriel sannolikt tagit efter benämningen på ett dåtida s.k. regalpapper, som tillverkades i England och Holland under namn av »olifant- eller elefantpapper som var en motsvarighet till regalpapperet«. (Olle Ekstedt: Färgerna på gamla lantmäterikartor, s. 21).